

ІМПЕРІЇ ТА НАЦІЯ: ЗАКОНОМІРНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1917 — початок 1918 років)

Проблема співвідношення імперії та нації в історіографічному дискурсі не є новою¹. Такий інтерес викликаний можливостями конструювання нового підходу до дослідження історії, що пов'язаний з відмовою від позитивістської нарації та націєцентричних парадигм інтерпретації української історії. Парадоксально, але зародження постколоніального підходу відбулося саме в країнах Заходу, соціогуманітарна наука якого прагнула віднайти відповіді на виклики сучасного світу глобалізації та цивілізацій². Генезис постколоніалізму базувався на результатах дослідження проблем історичної пам'яті в Європі та проведення успішної політики «примирення пам'яті» між ключовими західними державами після завершення Другої світової війни. Певні зрушення у цій царині були навіть серед країн соціалістичного табору.

Проблема імперії та нації в період Української революції 1917–1921 рр. дозволяє реконструювати події на основі відходу від колоніальних інтерпретацій, окреслює її розвиток в широкому контексті Першої світової війни та зародження імперіалізму. На цій підставі визначення геополітичного контексту, закономірностей революції у відповідності з націєтворчими процесами на теренах Східної Європи, конструювання постімперської дійсності, глибокої пов'язаності революції на Наддніпрянщині з Росією, ідеологічна дезорієнтація українських революціонерів становлять «арсенал» базових інтерпретацій політичної історії та історії владних інституцій у діаспорній та сучасній історіографії.

Тому бачення державотворення, котре було детерміноване розпадом імперій та націєтворенням свідчить про можливість відходу від історіографічного конструювання образів «Свій» – «Інший» та позитивістського відтворення хронологічного перебігу подій. Адже на політичному рівні розвитку явища часто уявляються дуже складними, переобтяженими хаотичною масою людей, подій, ідей та праць істориків, які з натхненням реконструюють хитку ясність поверхових відображень дійсності.

¹ Шпорлюк Р. Імперії та нації (З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі). — К., 2000. — 354 с.

² Див.: Саїг Е. Культура й імперіалізм. — К., 2007. — 608 с.

Політична історія Української революції 1917–1921 рр. особливо складна тому, що відтворює крайню роздробленість економіки та суспільства, дезорієнтацію соціальної свідомості класів та груп, розділом публічної влади між різними ізольованими центрами, які становили характерні риси революційного процесу. Але реальністю революції була не тільки розпорошеність суспільства і його управління, а також відсутність влади та осіб, асоційованих з нею. Знаходячись між багаточисельними репрезентантами різних владних центрів, містом і селом, церквою та антиклерикалізмом, сучасники революції не могли зрозуміти, від кого в політичному відношенні вони залежать. Києвоцентризм, як ознака революційного процесу, усвідомлювався сучасниками лише як данина традиції. Навіть на рівні адміністрації, правосуддя, функціонування системи освіти історія Української революції повна відтворюючих цю складність конфліктів з приводу легітимації.

Рецепція Української революції формувалася на основі уявлення про неготовність підросійського соціуму до трансформацій, які б вона мала викликати. Практично всі діячі та сучасники революції згодні на факті відсутності підстав в українському суспільстві для національних перетворень. Вітчизняний соціолог і учасник революції О. Бочковський, «звертаючись до теми революції», відзначав, що «...з національного боку український народ не був і не міг бути належно підготовлений до цього великого здвигу»¹. Один з лідерів доби Центральної ради С. Єфремов стверджував, що «повна безвиглядність на ближчі часи — от як можна характеризувати становище українства в останні перед революцією дні»². Відомий сходознавець А. Кримський (1871 — 1942) писав, що на початку ХХ ст. «для массы украинский вопрос — *Terra Incognita* и сего дня»³. Сучасний історик В. Верстюк стверджує, що «про масову національну свідомість до 1917 р. треба говорити дуже обережно»⁴.

Історичний контекст. Українська революція 1917–1921 рр., якщо її перебіг розглядати у контексті «макросистеми континентальних імперій на окраїні Європі» (визначення О. Міллера) була закономірним явищем в історичному розвитку Східної Європи. У сучасних дискурсивних

¹ Бочковський О. Вступ до націології: курс лекцій. — Легенсбург, Франкфурт, 1947. — С. 156.

² Єфремов С. Стаття «Півроку». 27, 29.08.1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 702.

³ Кримський А. Что такое украинство? Научное исследование начала ХХ столетия // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. 36. — Д. 660. — Л. 2.

⁴ Верстюк В., Солдатенко В. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) // Політична історія України ХХ століття. У 6-ти т. — Т. 2. — К., 2003. — С. 456.

практиках рівень її феноменальності характеризується аспектами розвитку «історичної політики» і політики пам'яті. Міфологізація Української революції, яка формувалася одразу після її поразки, призвела до глорифікації збройного протистояння українців з росіянами, євреями, поляками, тим самим, формуючи ореол своєрідного державотворчого месіанізму.

Семантичний зміст поняття «Українська революція» більше скерований в площину конструювання національної ідентичності, а також обґрунтування історичних прав «неісторичною» нацією, якщо послугуватися поняттям німецького філософа Г.В. Гегеля. Хід революційного процесу на українських землях мав специфічні риси, які визначають його відмінний характер від аналогічних тенденцій на теренах імперій Романових та Габсбургів. Відзначається особливий характер збройної боротьби, утворення й діяльності всіх форм національної й іноземної влади, напрямів політичного курсу більшості українських партій та організацій, процес створення власної армії та ін.

Вказані тенденції мали свої підстави в історичному процесі, що охоплював на початку ХХ ст. Західну й Східну Європу, котрий більшість сучасників і теперішніх учених позначають як модернізацію. Відповідно до сучасного трактування, модернізація постає як сукупність процесів індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, становлення системи загальної освіти та представницької політичної влади через апелювання до народу, зростання просторової й соціальної мобільності¹. Власне від цього дискурсу історія Східної Європи розуміється як простір імперського капіталізму, нестабільності та конфліктогенності, показником і стимулом розвитку якого був «національний проект». Межі реконструкції останнього розширюють уявлення про закономірності європейської історії, подаючи приклади як його живильності (Британія), завмирання (Каталонія), так і трансформації (Прусія). Показово, що український соціолог О. Бочковський вказував на існування «українсько-каталонського паралелізму» в націєтворенні². Тому постає питання: «Чи була Українська революція своєрідною і яким чином її хід визначався східноєвропейським і/чи західним контекстом?»

Самодостатність революції окреслюється її національним характером, що полягав у висуненні політичних вимог окремішнього державного існування українського народу. На цьому вже базувалися інші визначальні тенденції розвитку революційного процесу. До початку Першої світової війни український народ, як й інші нації Східної Європи не мав власної державності; його землі входили до складу імперій

¹ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Солдатенко (кер. авторів). — К., 2007. — С. 10.

² Бочковський О.І. Вступ до націології. — Мюнхен, 1991 – 1992. — С. 92 – 93.

Романових і Габсбургів. Їх суспільний розвиток відрізнявся від західних імперій механізмом функціонування на рівні центр-периферія чи метрополія-колонія¹. Власне ідея «неісторичних» націй контекстуалізувалася саме в умовах центрально- та східноєвропейського імперського простору. Його особливістю було те, що не завжди зберігалася територіальна етнографічна цілісність конкретної нації «іншої» Європи. В історіографічному сенсі концепт «неісторичності» найбільш повно характеризує становище «малих» націй в «довгому ХІХ ст.». Перша світова війна та тогочасні міжнародні відносини на Європейському континенті сприяли генезису державницьких проектів та активізували визвольний рух на теренах Східної Європи, в тому числі й на Балканах.

«Неісторичні» нації становили базу імперій, які в уявленнях ХІХ ст. поставали для них як батьківщина. Саме тоді почався процес формування імперської ідентичності політичного класу, котра лягла в основу роздвоєної лояльності лідерів і сучасників Української революції 1917–1921 рр. Епігонство європейських ідей вітчизняними інтелектуалами дозволяло їм здобути особливий статус у політичному житті імперій. Обмеження національних прав, політика дискримінації, розвиток індустріального виробництва, які усвідомлювалися лише незначною кількістю інтелігенції, визначили появу «українського проекту». Популярність «малоросійської» культури серед імперської еліти Росії сприяла генезі регіональних і національних завдань. Повернення до козацької генеалогії новопосталих дворян відроджувало історичну пам'ять про автономію Гетьманщини, права і вольності її старшини.

Напрямки та темпи економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії у порівнянні з іншими народами Східної Європи свідчить, що капіталістичні відносини охоплювали як промисловість, так і сільське господарство. Напередодні Першої світової війни на українських землях ішов процес формування імперського торговельного капіталу й імперської промислової буржуазії². Однак, слід зазначити, про зародження династичних (кланових) родів українських промисловців, котрі слугують прообразом сучасної олігархії. Сутність їхньої соціальної поведінки визначалася зверненням до українських народних традицій і звичаїв, при цьому, не отримуючи в свідомості національної буржуазії легітимації на рівні влади. Рецепція імперії як останньої інстанції була домінуючою й характерною для дихотомічної свідомості представників малоросійської промисловості. Аналогічний процес визнання влади мав місце і в колі інтелігенції.

¹ Бейкер С. Россия и концепт империи // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей / Под ред. И. Герасимова и др. — Казань, 2004. — С. 70.

² Див.: Реснт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — 480 с.; Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України ХІХ ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // Укр. іст. журн. — 2007. — № 5. — С. 22–23.

Нації Східної Європи різнилися соціально-класовою структурою. Українці були «селянським» народом, як і литовці, латиші, естонці. За таких умов визвольний рух очолила гуманітарна інтелігенція, історичну роль якої піддавав сумніву основоположник українського монархізму В. Липинський, наголошуючи на ірраціоналізмі її політичних проєктів¹. Результативність визвольного процесу прямо чи опосередковано залежала від зовнішніх факторів, які й визначали його динамізм. Еклектичність національних ідеологічних доктрин (західних й російських імперських ідей) деформувала реальний стан речей, відривала представників еліти від суспільства. Тому незрілість інтелектуалів щодо визначення змісту державності, позбавляла визвольний рух можливості мати конкретний результат.

Конструювання історичної перспективи базувалося на самостійницькій і федералістській парадигмі. Компаративний аналіз доводить, що національні проєкти українців та інших народів Східної Європи знаходились у схожих зовнішньополітичних умовах. Саме поліетнічна й поліконфесійна динаміка імперій визначила завдання визвольного руху. Українська революція 1917–1921 рр. була відгомонам європейських суспільних процесів й тенденцій політичного розвитку Російської імперії. Виникнення самостійного визвольного руху виключалося *a priori* й він не набув масового характеру, тому що історично держава Романових була спільним російсько-українським проєктом, котрий надавав українським регіонам (генерал-губернаторствам) більших перспектив як імперським структурам². Російська імперія формувала свій національний проєкт як модель розширення території й утворення єдиної нації, котра об'єднана ідеєю провіденційної місії держави у світі, а у ближчій перспективі — Європі. Геополітичні інтенції руської еліти полягали в спробі відродити «нову Київську Русь», як провідника інтересів слов'янських народів в Європі й хранителя світової традиції православної віри, що успадкована від Візантії.

За таких інтерпретацій, історіографічна теза про колоніальне становище українських земель у складі Росії є продуктом визвольного руху «довгого ХІХ ст.», який спрямований на обґрунтування «тягlosti» традицій державності. Однак новітні дослідження доводять, що реалії були іншими³. Відбувається зміна парадигм: методологічні новації пост-колоніальних досліджень та студій націоналізму, а також розширення транснаціональних форм суверенітету сприяють послабленню націє-

¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Вячеслав Липинський та його доба. — Т. 1. — К., 2010. — С. 146–215.

² Див.: Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856: функції, структура, архів. — К., 2001. — 356 с.

³ Канпелер А. «Россия — многонациональная империя»: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. — Москва, 2010. — С. 265–283.

центричного історичного нарративу¹. Фактично самодержавство формувало національний проект на українських землях, розширюючи ареал русько-православної імперії. Французький історик Ф. Бродель стверджував, що «поворот у бік Європи» завжди визначав історичний шлях Росії².

Швидке поширення комуністичних ідей в імперіях Центральної та Східної Європи відтворювало жорстку соціальну реальність індустриальної цивілізації. Наростання соціального екстремізму обумовлювалося домінуванням селянства у структурі суспільства і війною. Саме соціально-економічний вибух капіталізму й націєтворення стали головними факторами і причинами розгортання революцій в Європі після Першої світової війни.

Британський історик Е. Гобсбаум стверджував, що «після 1917 року стало очевидним, що стабільні і процвітаючі країни західного буржуазного суспільства самі по собі, так чи інакше, були б втягнуті в глобальні революційні потрясіння, котрі почалися на периферії єдиної взаємозв'язаної світової системи, створеної цим суспільством»³. Епоха капіталізму та націоналізму формувала передумови революції в імперії Романових, дестабілізувавши «периферію» двома основними способами: за рахунок розшатування старих економічних структур і рівноваги своїх суспільств, а також в силу руйнування своїх політичних режимів й інститутів⁴. Оповіді європейських сучасників стосувалися російської революції як явища, що іманентно залежить від стану суспільства. Якщо й існувала держава, в якій революція вважалася не тільки бажаною, але й неминучою, та це «імперія царів»⁵.

Тісна пов'язаність Першої світової війни з Українською революцією не викликає сумнівів⁶. Події «Великої війни» змінили передвоєнну ситуацію, внаслідок чого відбулася інтернаціоналізація та мілітаризація етнічної політики імперії Романових, Габсбургів й Османів. Наслідком воєнного часу стало звуження можливостей вибору для багатьох суспільств й збільшення ціни, котру довелося платити за наявність чи вибір «неправильної» національної ідентичності⁷. Закономірно, що розвиток

¹ Герасимов И., Глебов С., Кусбер Я., Могильнер М., Семенов А. Новая имперская история и вызовы империи // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. — С. 391.

² Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. — М., 2008. — С. 513.

³ Хобсбаум Е. Век империи 1875–1914. — Ростов-на-Дону, 1999. — С. 403–404.

⁴ Там само. — С. 404.

⁵ Там само. — С. 423.

⁶ Грицак Я. Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації //

[Електронний ресурс]: <http://www.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/2-HRYTSAK%20Yaroslav.htm> Дата відвідування: 28.10.2010.

⁷ Хаген фон М. Русско-украинские отношения в первой половине XX столетия //

[Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz15.htm> Дата відвідування: 06.10.2010.

визвольного руху в західних окраїнах Російської імперії прибирав форму національного й соціального визволення.

Україна, яка для Росії була «внутрішнім Заходом», в імперському просторі на рівні «центр-периферія» існувала як регіональний проект місцевих й «общеруських» еліт. Проблеми українського регіоналізму і його сумісності/несумісності з завданнями національного будівництва стали індикатором визначення історичних перспектив. У період Української революції 1917—1921 рр. вони прибирали різних форм від вимоги національно-територіальної автономії, федерації з демократичною Росією, ідеї чорноморської/європейської федерації до проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР, яким було реалізовано ідею соборності українських земель.

Інтерпретація Української революції в імперському/постімперському контексті дозволяє досягнути феномен фактичної наявності декількох центрів влади, які виступали від імені всієї України та вважали себе її репрезентантами на міжнародній арені. Формування модерної нації виявляє існування внутрішнього партикуляризму Галичини й Великої України, що обумовлював розвиток регіональних парадигм, заснованих на різних геополітичних та цивілізаційних підставах. Якщо поділ України на Східну і Західну пов'язаний з оцінкою їх державотворчого потенціалу, то наявність багатьох етнічних регіонів — Слобожанщини, Таврії, Центральної України, Буковини, Волині та ін. — сприяла одночасному співіснуванню загальнонаціональної ідентичності з розвитком власних форм самоідентифікації населення. Парадокс існування кількох рівнів ідентичності визначав появу подвійної лояльності в середині суспільства.

Головним питанням, яке виникає під час дослідження Української революції 1917—1921 рр., — яку тогочасну владу вважати центральною й легітимною? Адже відомо, що для кожного регіону визнання влади було пов'язано із особливостями ідентичності його населення. Для Центральної України такою була у 1917 р. Центральна Рада, для Півдня — Тимчасовий уряд і Ради робітничих і селянських депутатів, Сходу — Тимчасовий уряд, Центральна Рада й Ради робітничих і селянських депутатів. У кінцевому результаті відсутність відповідальної сили за стан справ у певному регіоні дезорієнтували населення й повертали його до форм самоврядної організації влади (слід згадати махновщину, Баштанську й Висунську республіки). Відсутність реальної влади на периферії утверджувало серед населення відчуття безвладдя й анархізму. У соціально-класовій структурі українського суспільства переважало селянство. Фактично це формувало основу для підтримки будь-якої влади, котра оголосить своїм головним завданням — розв'язання аграрного питання. Істориками встановлено, що переважна більшість міст України за своїм соціальним, національним й релігійним характером була іноетнічною, де провідне становище займали росіяни, євреї, німці,

серби, вірмени тощо¹. Дихотомія «місто-село» доби революції ілюструє розрив на рівні самоідентифікації соціальних груп та класів, обумовлювала дезорієнтацію вітчизняної еліти, надавала українській владі «селянського» характеру, котрий залежав від народницького світогляду її представників². Такий дискурс дозволяє відійти від усталених інтерпретацій Української революції 1917–1921 рр. в сучасній історіографії, сконструювати інший погляд на її перебіг.

Після імперії. Російська революція 1917 р. стала каталізатором кардинальних змін на постімперському просторі Східної Європи та Росії. Падіння самодержавства викликало розвиток нових політичних, соціально-економічних та культурних процесів. Саме події в Петрограді детермінували Українську революцію. Демократизація суспільства, динамічна легалізація багатопартійності, діяльність великої кількості осередків самоуправління на місцевому рівні — основні характеристики генези революційного процесу в Україні³.

Представники вітчизняних політичних сил, особливо інтелігенції, виступили ініціаторами загальної підтримки проголошених революцією національних, соціально-економічних, політичних гасел; у кінцевому результаті розпочався процес утворення загальноукраїнського громадсько-політичного центру. Із падінням «старого режиму» представники української інтелігенції досить примарно усвідомлювали головну мету та завдання визвольного руху, які намагалися сформулювати на основі реалій революції в Петрограді. Вони мали розуміння того, що треба забезпечити політичні права й інтереси українського суспільства, але слабко розуміли механізм та шляхи їхньої реалізації. Революційні альтернативи, що відкрилися перед визвольним рухом, розкривали особливості протікання націєтворчих процесів на теренах Східної Європи. Постійне балансування між Заходом і Росією стало визначальною ознакою конструювання державницької перспективи.

М. Грушевський одразу після повернення до Києва сформулював свій погляд на завдання руху: «Для сього зараз же, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатися у спільній, однастайній і політичній організації на весь час, поки не буде досягнена спільна мета: широка національно-територіальна автономія України в федеративній демократичній Російській республіці»⁴. Такою організацією стала Центральна Рада, котра мала виробити й реалізувати загальноукраїнський революційний курс.

¹ Устименко В. Етнонаціональна політична як фактор державотворення в Україні (1918–1920 рр.). — К., 2010. — С. 12–15.

² Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 9.

³ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Гол. ред. Литвин В.М. — К., 2008. — С. 382–383.

⁴ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 6.

Напередодні революції в українській політичній думці на рубежі XIX – XX ст. існували дві концепції щодо шляхів розвитку державності: автономістсько-федералістська та самостійницька¹. Найбільш поширеною і реалістичною у середовищі вітчизняної еліти була перша. Ідеї автономізму й федералізму, як моделі державного будівництва, стали провідними в поглядах діячів визвольного руху, починаючи від членів Кирило-Мефодіївського братства і М. Драгоманова. На цій позиції стояли практично всі дореволюційні українські політичні партії Наддніпрянини². Ідею самостійної України відстоювали Українська народна партія й Українська соціалістична партія, однак це були нечисельні та маловпливові структури, які практично не визначали основні тенденції політичного життя. Водночас деякі вітчизняні партії допускали можливість поєднання цих двох вимог³.

Історія Центральної Ради свідчить про живучість ідеї автономії й федерації у поглядах тогочасних революціонерів. Більшість з них пов'язували майбутні історичні перспективи українських земель лише у російському контексті. Поділяючи ідею безбуржуазності її народу, що має відбиток народницьких уявлень, більшість революціонерів доби Центральної Ради у державницькій роботі ідентифікували його лише з «народними масами», до яких відносили селянство й трудящий люд. Такі характеристики дозволяють повністю зрозуміти усвідомлені спонуки і переконання сучасників в ході Української революції, розкриваючи при цьому «паралельний світ» та «потаємні сторони» світосприйняття більшості революційної еліти, виявити психологічний і ментальний ґрунт безперспективності апелювання до російської влади з ідеєю автономії України. Фактично такий стиль політичного мислення революціонерів був результатом імперського минулого.

За таких умов гасло надання національно-територіальної автономії України в складі Російської демократичної федеративної республіки було визнано першочерговим і набуло підтримки у середовищі політичної еліти та українського соціуму. Це продемонстрували й перші партійні форуми, особливо збори ТУП.

Центральна Рада заявила про нагальну потребу перебудови суспільного ладу, виходячи з невід'ємного права українців на самовизначення⁴. Однак цілісної програми реалізації й утвердження цього права не існувало. Ідейно-політичні проекти вітчизняної еліти не встигали за стрімким розвитком революційних процесів в Україні. Тому

¹ Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — К., 2005. — С. 44–45.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — К., 2007. — С. 108.

засади своєї діяльності потрібно було концептуально оформити з уже існуючих національно-державних програм.

У першій половині березня 1917 р. Центральна Рада поставала лише як громадська та дорадча інституція, котра ставила себе в залежність від загальноросійського революційного процесу й не усвідомлювала своєї історичної місії¹. З цього приводу П. Христюк слушно зазначив: «Виробленого пляну діяльності Центральна рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений і склад»². Набуття всеукраїнського статусу вимагало від її лідерів здійснити процес легітимізації влади не лише в середовищі української інтелігенції, а й серед інших класів та груп суспільства. Якщо для першої соціальної групи усвідомлення ролі Центральної Ради було зрозумілим, то для селянства та робітництва її образ постав, як черговий революційний орган без конкретної програми перетворень. Із цього приводу В. Верстюк писав: «Метаморфозу, що її зазнала Центральна Рада протягом весни 1917 р., можна пояснити двома причинами. По-перше, несподіваним, непрогнозованим вибухом стихійного українського руху, а по-друге, «феноменом Грушевського». Саме завдяки тому, що він зміг чітко сформулювати лозунги і втілити їх у життя, Центральна Рада піднеслася на гребінь української революції»³. Крім того, аналіз виданих Центральною Радою офіційних й нормативних документів дозволяє зазначити про цілеспрямовану політику, спрямовану на появу реальних підстав автономії й федерації⁴.

Після всеукраїнської маніфестації М. Грушевський підготував програмну статтю «Велика хвиля», котра була опублікована 25 березня 1917 р. у першому числі газети «Нова Рада». Автор проаналізував суспільно-політичну ситуацію, що склалася після падіння самодержавства. Він закликав національний рух до кардинальної зміни напрямків відстоювання своїх прав та вимагав переходу до політичної боротьби, активізації всіх українських сил: «Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягнути старі українські петиції й подавати їх наново правительству, як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задоволити потреби нинішнього українського життя. Те, чого ми добивалися пять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийнято

¹ Верстюк В. Ф. М.С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 38.

² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: у 4 т. — Відень, 1921—1922. — Т. 1. — С. 15—16.

³ Верстюк В. Ф. Вказ. праця. — С. 38.

⁴ Українська Центральна Рада (4 березня — 9 грудня 1917 р.). Док і матер. — Т. 1. — К., 1996. — 587 с.

українським громадянством з щирою подякою... але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб «розв'язанням українського питання» для даного моменту. Українського питання вже нема. Є вільний, великий Український народ, який будує свою долю в нових умовах свободи»¹. Аналіз викладених думок М. Грушевського свідчить, що революція автоматично зняла «українське питання» з порядку денного, потрібна була лише воля постімперського центру на визнання нового національного статусу України. У той час альтернативи ідеї автономії України в складі федеративної Росії не було. Таке політичне завдання для Центральної Ради відповідало світогляду та роздвоєній лояльності більшості її членів. До головних автономістсько-федералістських закономірностей державного будівництва 1917 — початку 1918 рр. слід віднести: прийняття I Універсалу, встановлення взаємовідносини з Тимчасовим урядом, створення Генерального Секретаріату, прийняття II Універсалу, проведення з'їзду народів Росії, прийняття III Універсалу, встановлення офіційних відносин із Радою народних комісарів, проголошення VI Універсалу. Власне, їх аналіз ілюструє трансформацію федералістських орієнтацій, як уявлень імперського минулого, до ідеї «держави-нації», як шляху реалізації національного проекту, виробленого в «довгому ХІХ ст.».

Рецепція автономії України пов'язувалася М. Грушевським та іншими діячами Центральної Ради із децентралізацією імперії, перетворенням її у федеративну, демократичну республіку. Тому висунення вимоги національно-територіальної автономії потрібно подавати синхронно з вимогою перебудови Російської імперії на федеративну демократичну республіку. «...Становище України буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, — зазначав глава Центральної Ради, — як Україна не стоятиме одинцем, а всі часті Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком»².

Федералізм протягом 1917 р. був політичною концепцією діяльності Центральної Ради. При цьому не можна з упевненістю твердити, що ідея федералізму в усвідомленні діячів та сучасників Центральної Ради поставала, як крок до здобуття незалежності, потрібно враховувати настрої в середовищі соціалістичної еліти, а особливо, в середині суспільства.

Попри це, автономний устрій для українських революціонерів 1917 — початку 1918 рр. виступав способом досягнення певного константного стану державності та у майбутньому мав відкрити шлях Україні до повноправного місця в європейській федерації. Автономний статус в їх уявленні був проміжним варіантом вирішення «українського

¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 96.

² Там само. — С. 128 — 129.

питання». Державне право українців могло бути забезпечене «або федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України»¹, — писав М. Грушевський. Отже, у 1917 р. здобуття Україною національно-територіальної автономії у складі демократичної федеративної Росії стало основним гаслом революційної боротьби.

6 квітня 1917 р. розпочав роботу Всеукраїнський конгрес. Головними питаннями на форумі були обговорення різноманітних аспектів національно-територіальної автономії й вибори нового складу Центральної Ради. На конгресі було виголошено 8 науково-теоретичних рефератів із питання автономного устрою України. Доповідачами виступили провідні діячі українського національного руху Н. Григоріїв, Д. Дорошенко, Ф. Крижанівський, Ф. Матушевський, П. Понятенко, В. Садовський, М. Ткаченко, О. Шульгін². За оцінкою М. Грушевського, всі доповіді, що загалом мали декларативний характер, виразно підтримували генеральний напрям українського руху — широку національно-територіальну автономію України в складі Російської федеративної демократичної республіки³. На з'їзді було ухвалено постанови і рішення, які вимагали добиватися спільними силами українського народу широкої автономії, сформувані підстави для утвердження визначеного суверенного статусу, а також з метою забезпечення відповідного устрою налагодити тісний зв'язок з іншими народами Росії, котрі ставлять за мету ввійти до складу федеративної Російської республіки⁴. Проте і після цього її правовий статус не був чітко визначений; Центральна Рада ще йменувалася «Українська народна рада», «національний уряд України», «виконавчий орган громадських організацій», «крайова рада», «крайовий комісаріат» тощо⁵.

Після проведення Всеукраїнського конгресу внутрішній курс Центральної Ради був спрямований на утвердження автономного устрою України. Відстоювання цих позицій викликало протидію представників Тимчасового уряду. Проголошення І Універсалу сприяло визначенню першочергових завдань. Урешті, всі пояснення, що до яких вдався М. Грушевський, вкладаються й у лапідарну оцінку І Універсалу — «творення підстав української автономії» як важливого кроку до запровадження національної державності⁶.

¹ Там само. — С. 99.

² Див.: *Верстюк В.Ф.* Всеукраїнський національний конгрес в контексті становлення Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — Вип. 3. К., 2008. — С. 5–17.

³ *Хміль І. В.* На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6–8 квітня 1917 р.). — К., 1994. — С. 37–38.

⁴ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 7.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ) — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 11 зв.

⁶ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. — Ч. 1. — К., 1997. — С. 230.

Фактично така позиція відповідала тональності постанови Центральної Ради від 3 червня 1917 р.: «Звернутися до всього українського народу з закликом організуватися та приступити до негайного закладення фундаменту автономного ладу в Україні»¹. Головним завданням Української революції 1917–1921 рр. стало запровадження у життя програми, накресленої І Універсалом, тобто руху до реальної автономії в рамках демократичної федеративної республіки Росії².

26 червня 1917 р. на сесії Центральної Ради було прийнято досить неоднозначний документ — «Декларацію Генерального Секретаріату Центральної Української Ради», котрий був пролобійований В. Винниченком й українськими соціал-демократами. У тексті документа відсутні федералістські принципи. Зникнення революційних автономістських гасел можна пояснити лише тим, що деяка частина представників визвольного руху вважала автономію України вже реальним фактом, який не піддавали сумніву. Стосовно автономістських позицій документ окреслив тільки завдання Генерального Секретаріату: він у «справах міжнаціональних має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської Республіки... На першому плані перед Секретаріатом міжнаціональних справ стоїть скликання з'їзду представників народів і областей Росії і підготовки матеріалу до сього з'їзду»³. Як видно, впровадження автономістського курсу було доручено одному з відомств Генерального Секретаріату та віднесено до розряду міжнаціональних відносин, що свідчить про недооцінку авторами «Декларації» революційного процесу.

Згаданий документ піддав критиці М. Грушевський. Він вважав, що це своєрідний відступ у домаганнях України отримати реальний статус автономії. «Видима річ, автори її (правдоподібно, головно Винниченко з Христюком, голова з писарем), — згодом писав Михайло Сергійович, — пильно вважали, щоб не заявити виразних претензій на публічно правову, загальнообов'язкову красу владу і вимежувати для Ген[ерального] секретаріату якусь специфічну сферу ділання, щоб воно не входило в конфлікт з російською державною машиною (провінційною) і, з другого боку, не зіставалось тільки в межах «морального авторитету» національного осередка, ні для кого не обов'язкового, крім тих, хто хочуть добровільно йти за його дерективами»⁴. Принагідно зауважимо, що М. Грушевський перекладав всю відповідальність за характер документа на поміркованих українських соціал-демократів,

¹ Грушевський М. Українська Центральна Рада і її універсали: перший та другий. — С. 16.

² Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. — С. 232.

³ Вісти з Української Центральної ради. — 1917. — № 10. — червень.

⁴ Грушевський М. Споми́ни — С. 136–137.

що становили більшість у Генеральному Секретаріаті, «які рішучо були противні всяким таким «узурпаціям» і стояли на тім, що Генер[альний] секр[етаріат] має «підготовляти підвалини» автономному ладові, а не братися до нього»¹.

Внутрішньополітичні кроки Центральної Ради та Генерального Секретаріату викликали занепокоєння у членів Тимчасового уряду. Наступні відомі події з прибуттям російських міністрів на переговори до Києва були закономірними. Хід останніх доводив, що українські революціонери продовжували міцно трималися автономістсько-федералістської орієнтації, погоджувалися на вимогу Тимчасового уряду не ставати на шлях самочинних дій, очікувати скликання Установчих зборів, не вступати в конфлікт із неукраїнською демократією (у тогочасному розумінні — з неукраїнськими революційними організаціями та політичними партіями), а також не проводити українізацію армії. Результати переговорів сучасники оцінювали неоднозначно, відзначаючи поступки лише з української сторони. Однак уже ведення політичного діалогу між українськими та російськими революціонерами свідчило про суперечливий характер суспільних трансформацій у колишній імперії Романових. Адже навіть Центральна Рада та українські революційні сили оголошувалися такими, що «стоять на сторожі загальноросійської революції»².

Українські революціонери вірили у підтримку російською демократією визвольних завдань Центральної Ради, маючи надію на організацію аморфного політичного союзу: «Але уставити союз, — писав М. Грушевський, — хоч би на такій лихій підставі, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати бій кадетам і всім іншим ворожим українству елементам — се здавалося цінним»³.

Аналіз автономістських позицій наддніпрянських революціонерів у взаєминах із Тимчасовим урядом виявляє аспект — відсутність чіткого бачення перспективи побудови української самостійної державності. У той час більшість квазіполітичного істеблшменту перебувала під ідеологічним впливом концепції федералізму, котра інтерпретувала майбутнє України лише у російському контексті. Образ «Іншого» для української революції та федералістських інтенцій в особі російських кадетів був віддзеркаленням полеміки про «українське питання» з представниками ліберального руху ще під час революції 1905 р. та Першої світової війни. Після переговорів з Центральною Радою кадети

¹ Там само. — С. 137.

² Українська Центральна Рада. Док. і матер. — Т. 1. — С. 213.

³ Там само.

вийшли з Тимчасового уряду, що викликало у Петрограді політичну кризу¹.

Відомо, що результатом досягнутих домовленостей стало проголошення II Універсалу, в якому, за словами М. Грушевського, закладаються не «приготовчі підстави», а констатується фактична автономія, «котрій тільки правну форму має дати автономний статут, що з участю представників національних меншостей вироблятиме У. Центральна Рада»².

На засіданні Ради після оголошення постанови Тимчасового уряду й II Універсалу М. Грушевський виступив із заявою про доконаний факт утвердження автономії України. Сучасник тих подій Д. Дорошенко наводив наступний фрагмент з промови голови Центральної Ради: «Ми вступаємо на вищій щабель і дістаємо фактичну автономію України з законодавчим і адміністративним органом — Радою і Секретаріатом. Ми повинні знати, дістаючи ці органи, що треба все об'єднати під їх управою, щоб від моральних форм ми перейшли до правової влади»³. Фактично це був триумф федералізму проросійського виміру. Згодом згортання цих здобутків зі сторони «російської демократії» обумовило появу серед діячів Центральної Ради різних геополітичних орієнтацій, особливо у бік Заходу. Такий стан речей знайшов вираження в ідеї чорноморської та європейської федерації, що активно дискутувалися в середовищі сучасників⁴.

До самостійності. Ідея федералізму залишалася домінуючою в українському провіді після «політичної війни» з Тимчасовим урядом. Піднесення Центральною Радою федералістських гасел до рівня пріоритетних позицій внутрішньої й зовнішньої політики дозволяло убезпечити суспільство від постреволюційних і кризових явищ.

Висуваючи вимогу автономії, діячі Центральної Ради не покладали безоглядних надій ні на адекватне розуміння потреб українського руху з боку Тимчасового уряду, ні на позитивне вирішення проблеми майбутніми Установчими зборами Росії, ні на здатність «навіть кращих представників великоруської інтелігенції» довести щирість своїх демократичних уподобань там, де це стосувалося вимог національного характеру⁵.

Взаємини між Центральною Радою та Тимчасовим урядом протягом липня—серпня 1917 р. детально описані в невеликій праці М. Грушевського «Україна і Росія. Переговори у справі нового ладу».

¹ Там само. — С. 145—151.

² *Грушевський М.* Українська Центральна Рада і її універсали: перший та другий. — С. 16.

³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. — Т. 1. — Ужгород, 1932. — С. 116.

⁴ Див.: *Потульницький В.* Історія української політології. — К., 1993. — С. 87.

⁵ Українська Центральна Рада. Док. і матер. — Т. 1. — С. 102.

Характерними тенденціями розвитку відносин між ними в революційний період були: відмова російської влади визнавати Центральну Раду легітимним представницьким органом у краї, постійні спроби встановлення контролю за перебігом революційних подій в Україні, зведення нанівець «сепаратистських» настроїв провідників національного руху. У кінці липня 1917 р. відбулися нові переговори лідерів Центральної Ради з міністрами Тимчасового уряду. Суть основних тем діалогу зводилася до того, «що автономія України може бути проголошена тільки Рос[ійськими] Установчими Зборами... Вони (міністри Тимчасового уряду — *авт.*) заявили, що готові піти назустріч найширшим домаганням українців щодо фактичного переходу управи краю до автономного краєвого органу, вибраного У.[країнською] Центральною Радою, але формальне проголошення автономії не признають можливим, вважаючи його прерогативою Рос[ійських] Устан[овчих] Зборів, і ставлять українцям з свого боку умовою, щоб вони зріклися й осудили самочинне здійснювання автономії поза легалізованими Тимч[асовим] Урядом органами краєвої власті»¹. Результатом другого приїзду російських міністрів стала «Тимчасова Інструкція Генеральному Секретаріату», затверджена Тимчасовим урядом 4 серпня 1917 р. В кінцевому рахунку Центральна Рада поступово втрачала завойовані позиції щодо утвердження автономії України. Парадоксально, але одноставно всі фракції та партії критикували цей документ². Пізніше М. Грушевський рішення прийняти «Інструкцію» охарактеризував як «капітуляцію перед Тимчасовим урядом»³.

Своєрідним пошуком нової перспективи в постімперському контексті стало проведення 8—15 вересня 1917 р. з'їзду народів Росії за участю 93 делегатів від різних національностей⁴. Основним завданням форуму вважалося визначення теоретичних засад федеративного устрою Російської держави. Відкриваючи з'їзд, М. Грушевський нагадав делегатам про історичний розвиток федералістської ідеї у вітчизняній суспільно-політичній думці й наголосив, що «українське громадянство не розуміє нового устрою держави без федерації і ніколи від цього гасла не відступить», а «ідея федералізму надалі буде служити народам провідним компасом»⁵.

¹ Грушевський М. Вказ. праця. — С. 28.

² Кудлай О.Б. Боротьба навколо прийняття «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні» на IV сесії Української Центральної Ради. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 83.

³ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1989. — № 11. — С. 125.

⁴ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1.; Ресніт О.П., Андрусішин Б.І. З'їзд поневолевих народів (8—15 вересня 1917 р., 21—28 вересня н.ст.). — К., 1994. — С. 8.

⁵ Нова Рада. — 1917. — 10 вересня.

У своїх промовах більшість учасників з'їзду виступали як переконані федералісти, для котрих тільки федерація є вірним шляхом національного розвитку не лише в межах Росії, а й всього світу. «Ми зібралися тут проповідниками — виголошував голова Центральної Ради, — федералістського принципу, і в цьому сенсі у нас є спільна мова з самого початку»¹. Глава Центральної Ради М. Грушевський висловив сподівання на розуміння зі сторони Тимчасового уряду федералістських гасел: «Отже, тут ми повинні розробити план цього «палацу народів», в якому всім нам повинно житись вільно і гарно. Будемо сподіватись, що представник Тимчасового правительства передасть йому, що, на нашу думку, Росію зможе врятувати від загибелі тільки федерація»².

На підсумковому засіданні форуму 15 вересня 1917 р. одностайно були прийняті резолюції, лейтмотивом яких було сприйняття Росії як федеративної демократичної республіки. У головній постанові з'їзду народів «Про федеративний устрій Російської держави» насамперед стверджувалося, що лише за такої моделі можлива «широка участь громадян в державному житті». По-друге, «республіканський лад може міцно стояти тільки в федеративній державі». По-третє, центральна влада «може мати довір'я всіх шарів людности і мати силу тільки при федеративному строю». Нарешті, «через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну самосвідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле, і в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола, то єдино придатною формою федерації є така, котра заснована на національній підставі»³. Для реалізації завдань федералістського переустрою Російської держави, зокрема підготовки майбутньої відповідної конституції, делегати з'їзду ухвалили створити Раду народів за участю чотирьох депутатів від кожного народу, що мав представництво на форумі.

Але реальних результатів та наслідків з'їзд не мав, фактично всі його заяви і рішення залишилися декларативними й не мали ніякої правової сили, ані для Тимчасового уряду, ані для майбутніх Всеросійських Установчих зборів. Перебуваючи у стані певного емоційного піднесення після з'їзду народів, лідери всеукраїнського органу вважали, що Україна здатна і повинна очолити рух за створення Російської федерації. Це було явною переоцінкою власних можливостей, що призвело в недалекому майбутньому до невиправданих рішень та дій⁴. На форумі були породжені занадто оптимістичні сподівання стосовно російської «рево-

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк 6.

² Там само.

³ Нова Рада. — 1917. — 17 вересня.

⁴ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — С. 131.

люційної демократії». Розвиток ситуації у Петрограді явно не сприяв реальному здійсненню амбітних федералістичних планів української політичної еліти.

Центральна Рада стала займатися влаштуванням загальноросійського політичного життя, замість впровадження соціально-економічних і культурних трансформацій на українських землях. Цими заходами вона заявила про провідну роль у боротьбі за демократичну перебудову Росії. З'їзд засвідчив про перетворення Центральної Ради на центр боротьби за перебудову Росії на федеративних засадах¹.

Суспільно-політична ситуація, яка склалася в Україні після з'їзду народів Росії, вимагала від Центральної Ради рішуче стати на шлях закріплення і реалізації задекларованого внутрішньо- й зовнішньо-політичного курсу. Момент вимагав прийняття адекватних рішень з огляду на хаотичність та бездіяльність загальноросійської влади. Наступні кроки Центральної Ради були закономірними, однак запізнілими щодо динамічного розвитку тенденцій революційного процесу. Саме тоді розпочався період випробувань для федералістського курсу українського руху.

Федералістські позиції керівництва Центральної Ради не дозволили їм визнати більшовицьку Раду народних комісарів як новопосталу російську владу. Переоцінивши власну роль у тогочасному співвідношенні військово-політичних сил, Центральна Рада продовжувала ініціювати формування федерації вільних демократичних утворень на території Росії. Саме її вимога про створення загальноросійського соціалістичного уряду з представників національних областей, а також самоврядних одиниць спричинила збройний конфлікт із більшовицькою Росією.

Всупереч реальному становищу в загальноросійському контексті Генеральний Секретаріат у своїй відозві «До громадян, урядових і громадських установ» від 3 листопада 1917 р. стверджував, що більшовицьке «центральне правительство всієї Росії не має спромоги керувати державним життям», і водночас заявляв, що «Україна має бути в складі Федеративної Республіки Російської як рівноправне державне тіло»². Правова суть цього акту була абсолютно зрозумілою, але йому не вистачало логічної довершеності.

Це завдання виконав III Універсал, прийнятий Малою Радою 7 листопада 1917 р. Українське керівництво намагалося показати повне несприйняття нової влади у Петрограді, щоб взяти в свої руки політичну ініціативу на українських землях і поглибити попередні державотворчі завоювання. З цього приводу М. Грушевський згадував: «Утворення єдиної, сильної влади в краю являлося пекучою проблемою. Такі

¹ Там само. — С. 189.

² Там само.

резолуції й були винесені Ц. Радою, та сьогодні було ще мало: єдиним способом утвердження цієї влади було підведення державного фундаменту під неї»¹. Діячі Центральної Ради прийшли до переконання, що «Українська республіка справді мусить бути проголошена негайно... За порозуміння фракцій українських с.-д. і с.-р. був вироблений проект третього універсалу Ц. Ради, який і був з деякими змінами прийнятий і проголошений Ц. Радою дня 7 листопада»².

Основні засади державно-правового статусу України та його внутрішню побудову в Універсалі було визначено наступним чином: вона стає народною республікою, «не одділяючись від республіки Російської», котра у свою чергу повинна стати «федерацією рівних і вільних народів»³. Задеклароване відновлення державності супроводжувалося визначенням головних підвалин її творення: народ, територія, влада⁴. Ці поняття знайшли чітке обґрунтування в універсалі. Головним аспектом цього акту була переоцінка міжнаціональних відносин після Лютневої революції в бік появи державного утворення, яке має своєю метою відстоювання власної автономії, не озираючись на політичні події у російському революційному процесі. В універсалі констатувалася відсутність центрального уряду, а відтак ні Рада народних комісарів, ні Тимчасовий уряд, який у листопаді 1917 р. ще діяв напівлегально, за федеративний владний центр не визнавалися. Тобто Центральна Рада вже не чекала автономного статусу, а сама його утверджувала. Якщо II Універсал ставив автономію України в залежність від остаточного рішення Всеросійських Установчих зборів, то третій — закликав громадян «до дружнього великого будівництва нових державних форм», зазначивши, що прерогатива їх вироблення має належати Українським та Всеросійським Установчим зборам.

Прийняття III Універсалу якісно продовжувало автономістську традицію, а проголошення Української Народної Республіки (УНР) поклало початок впровадженню в життя ідеї федеративістського союзу, котрим Центральна Рада бажала «підкреслити ідею українського народоправства і демократії»⁵ й перебрати на себе роль конструктора демократичної федеративної Росії. Дослідники одностайні у тому, що, обираючи цей статус, лідери революції віддавали данину традиціям, а елементарна інерція не дозволила їх вчасно скоригувати вчорашні уяви про достатність потенцій автономістського ладу⁶. Несприйняття біль-

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1991. — С. 552—553.

² Там само. — С. 553.

³ Українська Центральна Рада (4 березня — 9 грудня 1917 р.). — Т. 1. — С. 399—400.

⁴ Верстюк В. Українська Центральна Рада та її універсали: третій та четвертий // Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр. — К, 2002. — С. 8.

⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960. — С. 423.

⁶ Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. — С. 290.

шловицького уряду та переоцінка власної ролі в міжнаціональних стосунках підштовхнули Центральну Раду до ініціативних заходів щодо створення федерації вільних державних утворень¹.

III Універсал подав новий проект розвитку автономії України, який кардинально різнився від попередніх. У першу чергу визначальну роль у цьому відіграло переосмислення політичним проводом Центральної Ради російського контексту федералістського курсу, котрий полягав у зміщенні ініціативи і центру реальних дій по формуванню автономії з Петрограда до Києва. Українські революціонери використали Жовтневий переворот у Росії, як привід до самостійних кроків для забезпечення своїх домагань.

25 листопада 1917 р. було розіслано «Ноту Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії», в якій їм пропонувалося взяти участь у формуванні «однорідного-соціалістичного правительства» на засадах федералізму². Український уряд накреслив заходи, які вважав обов'язковими для всіх частин майбутньої федерації: республіканський та демократичний політичний устрій кожного державного утворення Росії, система громадянського рівноправ'я, а також цілковите взаємне «невтручання в політичне життя федеруючих республік, оскільки вони не виходять за межі вищевказаних підвалин»³. Однак на ці пропозиції, крім Дону, ніхто не відгукнувся. Заходи щодо федерації вели до загострення відносин із Радою народних комісарів, котра розцінювала діяльність всеукраїнського органу як процес невинновданого розширення меж регіональних функцій до втручання у внутрішні справи всієї Росії⁴.

Відносини Центральної Ради з Радою народних комісарів, наявність багатьох суперечностей у баченні розвитку Росії проливають світло на кардинальну переорієнтацію частини лідерів українського руху від беззаперечного відстоювання автономістсько-федералістських орієнтацій до можливості утвердження самостійності Української Народної Республіки. У період із листопада 1917 по січень 1918 рр. подальші кроки Центральної Ради на шляху державотворення зумовлювалися не стільки прагненням створити повноцінну незалежну державу, а швидше політичною реакцією на діяльність більшовицького Раднаркому. Тоді М. Грушевський запропонував нову формулу державотворчого процесу, суть котрої полягала в можливості проголошення самостійності УНР: «Рішучо відтяти всякі двозначности й неясности та відложивши

¹ Там само.

² Вістник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. — 1917. — 15 грудня.

³ Українська Центральна Рада (4 березня — 9 грудня 1917 р.). — Т. 1. — С. 514.

⁴ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — С. 144.

федерування до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз стати твердо на принципі повної самостійності Української республіки»¹.

З початку грудня 1917 р. риторика українських революціонерів вже зосередилася на потребі проголошення самостійного курсу. Центральна Рада починає готувати ґрунт для відокремлення від більшовицької Росії. Вона вирішила змінити статус українських земель та попередніх здобутків революційного часу. Крім провалу проекту утворення Всеросійської федерації, такий курс зумовлювався намаганнями відмежуватися від радянської влади. М. Грушевський так змальовував тогочасне становище: «Кінець кінцем більшість Ц. Р. висловились за політику рішучу, а против тактики уступок большевизмови й порозуміння з ним. В день 9 січня, призначений для українських тимчасових зборів, рішено було універсалом Ц. Ради проголосити Українську Республіку державою самостійною й незалежною, щоб мати вповні вільну руку в уладженню своїх міжнародних і внутрішніх відносин, щоб відібрати ґрунт від усяких мішань, у внутрішні справи України, як однісі, мовляв, з частин будучої російської федерації...»².

У січні 1918 р. більшість вітчизняних політичних партій ще залишалася на федералістських позиціях, визнавала федерацію найбільш прийнятною формою державного життя у майбутньому для України. Слід звернути особливу увагу на розлогі пояснення, котрі давав голова Центральної Ради із конкретних мотивів та підстав здобуття самостійності. «Але в даний момент, — писав М. Грушевський, — коли всякі неприхильні, або й просто ворожі українству елементи й сили, всякі оборонці єдності і неподільності Російської держави, перекрашуючись в захистний колір федералізму, чіпались федералізму тільки для того, щоб гальмувати далі свобідний розвій українського державного й економічного будівництва...»³. Значний вплив на вибір Центральною Радою самостійницького курсу мали зовнішньополітичні обставини.

12 січня 1918 р. було остаточно затверджено текст IV Універсалу. Проголошення III й IV Універсалів було не результатом довготривалого руху, не досягненням стратегічної мети, а детермінованим обставинами актом. Основоположною тенденцією державотворчої діяльності Центральної Ради листопада—грудня 1917 р. стала відмова від автономістської орієнтації, її місце поступово переймав самостійницький курс, спрямований на побудову України як частини демократичної федерації. З появою IV Універсалу автономізм остаточно відходить до історії української суспільно-політичної думки, звільняючи місце у реальному

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 569; Копиленко О.Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія та сучасність. — К., 1991. — С. 154–158.

² Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 558.

³ Там само. — С. 559.

політичному житті ідеї суверенної держави¹. Як і попередні універсали, останній не стверджував однозначно розрив із Російською державою; у ньому висловлювалася надія на появу федеративного зв'язку з нею.

Федералістські ідеологеми лежали в основі політики Центральної Ради, спрямованої на забезпечення своєї легітимізації у рамках Російської держави та українського соціуму. Модель державно-політичного устрою України, яка базувалася на принципах автономізму й федералізму, підтримувала більшість складу Центральної Ради та вітчизняних партій.

Основну причину невдачі реалізації федералістського проекту більшість лідерів і діячів Центральної Ради були схильні вбачати у більшовицькому керівництві Росії. «Народи й області Росії, — зазначав М. Грушевський, — не важились творити федерацію без участі найбільшого з членів, Великої Росії, а та не виявляла своєї волі в сім напрямі, по часті тому що була паралізована большевицькою анархією»². Аналогічної позиції дотримувався і Д. Дорошенко: «Ніякого федерального російського уряду Генеральний Секретаріат не створив з тої простої причини, що він обминав одинокий реально існуючий уже уряд Росії — Раду Народних Комісарів»³.

Федералістські орієнтації діячів Центральної Ради були віддзеркаленням дихотомного світогляду, котрий формувався на ґрунті співіснування української й російської ментальностей, а також тенденцій суспільного розвитку ХІХ — початку ХХ ст. Доба Центральної Ради доводить закономірність та взаємозв'язок розвитку ідей автономізму та федералізму із особливостями розвитку визвольного руху «довгого ХІХ ст.». Після падіння Центральної Ради ідея федералізму перетворювала «українську карту» у контексті Першої світової війни на реально діючий чинник. Лідери Центральної Ради вважали федералізм найбільш ефективною системою управління у країнах великих розмірів, одним із засобів долання бюрократичного централізму й формою соціалістичної державності. У підсумку федералістські орієнтації вітчизняних революціонерів відіграли вирішальну роль у проголошенні самостійності на противагу боротьбі за автономію.

Висновки. Перебіг Першої світової війни викликав кардинальні зміни на геополітичній карті Центральної та Східної Європи, котрі характеризуються синхронним відродженням державностей «неісторичних» народів. Розпад імперій Романових і Габсбургів прискорив процес реалізації національних проєктів. Генезис державотворчих процесів на теренах Великої України був викликаний революційним процесом в Росії. Центральна Рада пройшла шлях від боротьби за

¹ Верстюк В. Вказ. праця. — С. 11.

² Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 555.

³ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 205.

автономію до проголошення самостійності УНР. Однак деструктивні ідеологічні процеси в середині визвольного руху, більшовицька революція, завершення Першої світової війни визначили подальшу долю Центральної Ради. Державний переворот 29 квітня 1918 р. не допоміг політичній еліті гетьманату відновити *status quo*. Кайзерівська Німеччина, на яку спирався режим П. Скоропадського, зазнала поразки у війні. Російський Білий рух ігнорував політичні інтенції «зрадника Вітчизни» — П. Скоропадського.

Імперський розрив українських земель, належність до соціокультурного простору різних цивілізацій, геополітичне протистояння на початку ХХ ст. позначилися на закономірностях українського державотворення 1917 — початку 1918 рр. За таких умов, перебуваючи в умовах військової й міжнародної ізоляції, українські й галицькі лідери шукали точки дотику з метою об'єднання сил перед загрозою. Крім того, особливу роль відіграла колективна пам'ять про спільну належність до одного народу.

По-різному представники українських регіонів сприймали революційні процеси у Центральній та Східній Європі, мали протилежні погляди на вибір майбутньої історичної перспективи. Галичани в політичному сенсі були більше орієнтованими до західної цивілізації, будучи нащадками центральноєвропейського нобілітету. Вони мали більший досвід парламентської боротьби, легальної діяльності політичних організацій, практику задоволення вимог західноукраїнського суспільства¹. Галицькі лідери не сприймали соціалістичних ідеалів своїх побратимів за Збручем, були ліберальними консерваторами, якщо послуговуватися сучасною політологічною термінологією.

Наддніпрянці пов'язували розвиток національної державності в межах російської, балтійсько-чорноморської чи слов'янської федерації. Такі інтенції базувалися на доктрині децентралізації Російської імперії². Ментальність революціонерів формувалася в умовах східнослов'янського геополітичного простору, орієнтованого на реалізацією есхатологічної місії в світі. Підросійські українці мали більший досвід нелегальної політичної діяльності, тому в їхній ідеології провідне місце займав соціальний радикалізм. Визвольний рух розглядав перспективи розвитку української нації як самостійного організму в великій державі.

Отже, імперська спадщина під час Української революції 1917—1921 рр. виявилася у формі федералістських орієнтацій, а національний проект став базовим для формування уявлення про самостійну модель

¹ Ан. Яринович [Ніковський А.В.] Галичина в ее прошлом и настоящем. Очерк истории национальной жизни русин в Австро-Венгрии. — Москва, 1915. — 68 с. // Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського. — Ф. 226. — Спр. 4.

² Див.: Грушевський М. Освобождение Украины и украинский вопрос. — СПб., 1907. — 291 с.

«держави-нації». Серед українських революціонерів такі характеристики визначили закономірності розвитку української державності, що полягала у пошуку вірогідної перспективи. У радянській історіографії ці інтерпретації пов'язувалися з «революційними альтернативами»¹, у діаспорній — з антибільшовицьким дискурсом². Знаковою подією, що ілюструє трансформацію федералістських орієнтацій на самостійницькі було розгортання українсько-більшовицької війни, спроби лідерів Центральної Ради переорієнтуватися на центральноєвропейські імперії, відсутність загальносупільної підтримки її політики серед населення.

Події 1917 — початку 1918 рр. дають змогу стверджувати, що українські революціонери не лише реалізовували уявлений проект здобуття Україною національно-територіальної автономії, а прагнули наповнити його новими сенсами, котрі були породженні переоцінкою багатьох аспектів революційного процесу березня—липня 1917 р. і виробленням нових підходів до розуміння історичних перспектив української державності. Федералістські погляди діячів і сучасників революції стали базою внутрішньополітичного курсу Центральної Ради, визначали тональність основного масиву виданих нею документів, розкривали смислове наповнення конкретних політичних дій провідників національного руху.

¹ Найбільш характерна праця: *Кондуфор Ю.Ю.* Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи // *Укр. іст. журн.* — 1990. — № 11. — С. 10—20.

² Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. — Т. 1. — К., 1994. — С. 145—167; *Його ж.* Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники; Українська революція з перспективи сорокаліття; *Його ж.* Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Там само. — Т. 2. — С. 1—27; 39—51; 52—61.